

Megjelent: Keresztyén Igazság ú. F. 92. sz. (2011:4) 9-19.

Csepregi Zoltán: Négy nyelvű reformáció a Kárpát-medencében

<9> Előadásomban három tézist szeretnék bemutatni és adatokkal alátámasztani.

1. A 16. században az anyanyelv kohéziós, identitásképző ereje erősebb volt a felekezeti differenciálódás szempontjainál. A nyelvhatárok komoly korlátot jelentettek a vallási irányzatok terjedésében és egymásra gyakorolt hatásaik kifejtésében.
2. A 18. században a felekezethez való tartozás jelentette az erősebb kötődést, a nyelvi határok átjárhatókká lettek, sőt a nyelvek sokkal inkább a közvetítésnek, a vallási tartalmak kölcsönös kicserélésének a csatornáivá váltak.
3. A két eltérő állapot között, az identitások rangsorának radikális átrendeződésében a 17. század képezi a lassú átmenetet.

1

Az anyanyelv identitásképző ereje a 16. században

„Nyelvhasználat ügyébe hatóság, úr, megye vagy állam nem szólt bele. Nem kényszerítettek senkit arra, hogy a többség nyelvét megtanulják.” – írja Péter Katalin a magyarországi reformációról szóló esszéjében. A 16. századi Magyarországon olyan párhuzamos többnyelvűség létezett, melyben nem volt elterjedt a fordítás gyakorlata. Közvetítő nyelvként a latin szolgált, de egymás anyanyelvét csak ritkán tanulták meg az ország lakói (leszámítva azokat az arisztokrata és értelmiségi családokat, melyek rokonsági kapcsolataik miatt eleve többnyelvűek voltak). A nagyobb városokban egymás mellett működött latin és német írnok, akik a beérkező leveleket azok nyelve szerint válaszolták meg, de csak kivételesen fordítottak egyik nyelvről a másikra.

Dévai Mátyás ismerte Luther Kátéját, de nem fordította le, hanem saját kátét szerzett (RMNy 23). Heltai Gáspár ismerte Luther zsoltársummáit, de fordítás helyett ezek mintájára maga foglalta össze az egyes zsoltárok tartalmát (RMNy 162) és ugyanígy járt el imakönyve esetében is (RMNy 289). Melius Juhász Péter ugyan kátéját a Genfi Káté fordításának állítja be, s valóban ismeri és használja ezt a kálvini mintát, de nemcsak szerkezetileg, hanem tartalmilag is lényegesen eltér tőle (RMNy 182). A fordítási kultúra hiányáról mellbevágó erővel tanúskodik a hazai protestáns egyházi ének története. Első evangélikus énekeskönyvünk, Gálszécsi István munkája (RMNy 18) még a német reformáció koráljait fordítja, köztük Luther-énekeket, de ez az út zsákutcának bizonyul. A magyarországi reformáció egy évszázadon keresztül gyülekezeti énekeit nem fordítja, hanem költi, mintegy hatszázat. Ebben az öntörvényű, saját utakon járó fejlődésben Szenci Molnár Albert zsoltárfordítása jelez talán fordulatot (RMNy 1037/2). A nyelvtudós és jelentős prózai fordítói pályát felmutató <10> Szenci teljesítményét talán kivételként is elkönnyelhetjük, mely valóban nem teljesen akasztja meg, téríti más útra a hazai énekköltészetet, de még elgondolkodtatóbb Hubert Gabriella felvetése, aki egyelőre nem tekinti részletesen megvizsgált és eldöntött kérdésnek, hogy a magyar genfi zsoltárok műfordításnak vagy verses zsoltárparafrázisoknak, azaz önálló költői alkotásoknak minősülnek-e. Ha a magyar reformáció választhatott a fordítás és az eredeti megfogalmazás feladata között, akkor rendszerint az utóbbi mellett döntött.

16. századi reformátoraink modernnyelv-ismerete közel áll mai utódaikéhoz, természetesen azzal a különbséggel, hogy ők még kiváló latinisták voltak. Kivételt képeznek az eredetileg kétnyelvűek, a horvát területről származó Sztárai, vagy az erdélyi szász Heltai Gáspár és Dávid Ferenc. Dévai Mátyás, Sylvester János és Bornemisza Péter többször is sok évet töltöttek német nyelvterületen, de németül kimutathatóan nem tanultak meg. Még inkább igaz ez azokra a diákokra, akik fél-egy év után haza is tértek az egyetemekről. Ugyan már ebben a korban is elterjedt volt az iskolázási mobilitás, a peregrináció, de feltűnő, hogy a szlovákok szívesebben mentek Morvaországba, a németek Sziléziába vagy más német polgárságú városokba, a magyarok pedig Erdélybe. Igaz, hogy a latinnal mindenütt egyformán lehetett boldogulni, de ki-ki a maga anyanyelvéhez hasonló környezetet részesített előnyben. Jóval később alakul ki az a szokás, hogy „a nyelv kedvéért” küldik szülei a diákot hol ide, hol oda, mint a kis Petrovics Sándort közismerten majd Sárszentlőrincre, Pestre, Selmecre, és jóval később fogalmazódik meg az az igény a polgárság körében, hogy illik ismerni „az ország nyelveit” (legalább hármat). Ezt a kifejezést: „a nyelv kedvéért” leírva először 1599-ben, a későbbi szuperintendens, Xylander István önéletrajzában láttam (*ad linguas Slavonicam, Hungaricam & Polonicam addiscendas*).

A később sokat emlegetett „Hungarus-tudat” (Klaniczay Tibor kifejezése), a különféle nyelvű magyarországiak összetartozása, ekkor még nem volt elterjedt. Akadt Trencsén-vármegyei diák, aki magát nem *Hungarus*-ként vagy *Pannonus*-ként diktálta be a wittenbergi anyakönyvbe, mint legtöbb honfitársa, hanem *Slavus*-ként. 16. századi önéletrajzokban előfordul a *Slavonia* helynév, az összefüggésből kiderül, hogy a szlovák többségű Északnyugat-Magyarországot értették alatta, nagyjából Trencsén, Nyitra és Árva vármegyék területét.

Ha megnézzük a wittenbergi magyar diákok coetusának vagy bursájának névsorát, kiderül, hogy anyanyelvi alapon szerveződött, alig találunk köztük nem magyar vezetéknevűeket, s ezeket is csak nyelvileg vegyes lakosságú területekről. A magyar coetus, jegyzőkönyvét bár latinul vezette, üléseit minden bizonnyal magyarul tartotta, kizárva ezzel a más anyanyelvű honfitársakat.

Amikor a magyarországi reformáció létrehozta egyházszervezeti kereteit, akkor olyan területi felosztást követett, mely egyrészt etnikai határokhoz próbált igazodni, másrészt hosszú időn <11> keresztül mellőzte a hitvallási szempontokat. Ennek a legszebb példáját Erdélyben látjuk, ahol északon egy magyar, délen egy német többségű egyházkerület jött létre, sokáig minden felekezeti differenciálódás nélkül. A kortársak is pontosan fogalmazták, mikor az 1564-es tordai országgyűlésen „szebeni” és „kolozsvári” vallásként határozták meg a két frissen kialakult és struktúrájában elkülönült, de tanítását még nem minden kérdésben tisztázó felekezetet (EOE 2,231k). Hasonló törekvést látunk a zsolnai zsinaton megalkotott egyházigazgatási rendszerben, mely többségi nyelvek szerint kapcsolta össze kerületekké az egyházmegyéket.

Nyelvileg homogén, közös protestáns egyházmegyék és szuperintendenciák még a 17. század első felében is akadtak, két emberöltővel azután hogy evangélikusok és reformátusok külön utakon kezdtek járni Magyarországon, ilyen a muravidéki vend esperesség, melyet hol református, hol evangélikus püspök vizitál, melynek papjai hol református, hol evangélikus zsinatokat látogatnak, mindig a pillanatnyi erőviszonyok vagy lehetséges előnyök szerint. Ilyen a zempléni és ungi egyházmegye, melyet a történészek ma korai unióként emlegetnek, itt a református esperesek egyházlátogatási jegyzőkönyvei szerint egyes templomok oltárral, mások úrasztalával voltak berendezve. Fordított a helyzet a szomszédos Kassán, ahol az ágostai hitvallású egyházvezetés alárendeltségében szolgált a kálvinista magyar prédikátor, pl. a Pázmánnyal vitatkozó Alvinci Péter. És ilyen közös alakulat volt a felső-dunamelléki egyházkerület a Mátyusföldön és a Csallóközben, ahol jobbra református hitű papok

evangélikus előjárókat választottak maguknak, amíg a Thurzók befolyása ezt számukra tanácsossá tette. Ne feledjük, ez a hitvallási, liturgikai sokszínűség ekkoriban még az erdélyi szász egyházra is jellemző volt, csak valamivel később, a 17. század közepére lesznek ők vonalas lutheránusok.

Elsődleges volt tehát az anyanyelvi identitás. Ennek a körülménynek az irodalom, a könyvtermelés területén is jelét látjuk. Tény, hogy a magyar nyelvterület, a magyar könyvpiac, a magyar olvasóközönség kicsi, nagy luxus lett volna bármilyen értéket elpazarolni, veszni hagyni (ez a megállapítás természetesen a többi hazai nemzetiségre is áll, apró különbségekkel). Két rendkívül szélsőséges példával szeretném igazolni ennek az adottságnak az életbevágóan komoly voltát.

– Mihálykó János eperjesi evangélikus lelkész kiadott 1609-ben Bártfán egy imakönyvet (RMNy 976). Ennek a kiadványnak mintegy kétharmada Pázmány Péter három évvel korábban Grazban megjelent imádságos könyvéből származik (RMNy 945). Mihálykó természetesen nem tünteti fel sem forrását, sem Pázmány nevét, aki ekkor a protestánsok rettegett politikai és teológiai ellenfele, a szövegeken viszont csak minimális változtatásokat hajt végre. De nem maga a plágium az érdekes ebben az esetben, hanem az, ami Mihálykót Pázmánnyal összeköti: a magyar nyelv. (Mihálykó ugyan neve alapján szlovák származású lehetett, de az ekkorra már elmagyarosodott Eperjesen nőtt föl és lett ugyanígy magyar prédikátor, Eperjes különleges szerepére a harmadik tétel tárgyalásakor kell kitérnem.)

<12> – 1651-ben jelent meg a Cantus catholici, a magyar nyelvű katolikus énekeskönyv (RMNy 2381), ebbe tizenvalahány reformátori ének került be, főleg Sztárai Mihály, Huszár Gál, Batizi András szerzeményei, természetesen ezek is név nélkül, „rég Magyar ének” megjelöléssel. Mindegy, hogy a szerkesztő szándékosan hallgatta-e el a szerzősége, vagy valóban középkori eredetűnek hitte ezeket a verseket. Lényeg az, hogy a magyar reformáció költői terméséből a legjobb énekeket vette föl gyűjteményébe. Ugyanúgy, ahogy Mihálykó a magyar próza akkori legjobbjától, Pázmánytól lopta az imádságokat. Az anyanyelvi irodalom, ha tehetséggel művelik, meghaladja a felekezeti határokat, áttöri a vallás frontokat. Luxus lett volna bármilyen magyar nyelvű értéket, még ha a rivális felekezet hozta volna is létre, elpazarolni, veszni hagyni.

Az anyanyelvi identitás meghatározó voltához tartozik az a kérdés, mit kezdhünk a különböző nyelvű prédikátorokra vonatkozó adatainkkal. Arra gondolok, hogy a 16. század első feléből ismerünk pl. Brassóból, Kassáról magyar prédikátorokat, Lőcséről, Bártfáról vagy Selmebányáról szlovák prédikátorokat, általában csak keresztnéven vagy még úgy se, tehát a közelebbi azonosításuk, megismerésük akadályba ütközik. Katolikus vagy reformátori szellemben prédikáltak híveiknek? Hasonló kérdés merül föl fél évszázaddal későbből a dunántúli horvát prédikátorokkal kapcsolatban (Kismartonban, Rohoncon, Németújvárott), evangélikus vagy református igehirdetőknek tekintjük-e őket? Az igehallgatókat, gondolom, legkevésbé sem foglalkoztatta ez a kategorizálás, annak örültek, hogy anyanyelvükön prédikáltak nekik. Ezeknek a lelkészeknek mindig a nyelvük a legfontosabb tulajdonságuk, sohasem az általuk hirdetett tanítás. A források is így tartják számon őket, legfeljebb közvetett utalások alapján tudjuk feltételelesen vallási irányzatokhoz kapcsolni őket.

Az itt tárgyalt folyamatok értelmezése kapcsán a latin nyelv szerepét is érintenem kell. A nemzetközi reformációkutatásban jelenleg igen erős az a felfogás, mely a felekezeti differenciálódáshoz vezető teológiai vitákat többek között nyelvi különbségekkel, a skolasztikus latin és a humanista latin, a felnémet és alnémet nyelvjárások, a latin terminológia és az anyanyelvi terminológia közötti eltérésekkel magyarázza. Ennek a nyelvi megközelítésnek egy szelete Magyarországon is közzismert, nevezetesen az, hogy a latinul jól, de németül nem tudó magyar diákok Wittenbergben szívesebben látogatták Melanchthon

ékesszóló előadásait és latin prédikációit, mint Luther gyakran keveréknyelven tartott előadásait és német igehirdetéseit. A probléma azonban ennél még súlyosabb. A latinnak létezett teológiai szókincse, az anyanyelveknek ekkor még nem. És itt nemcsak a kis nyelvekről, mint a magyarról beszélek, hiszen az Ágostai hitvallás latin és német verziója közötti teológiai különbségeket is részben ugyanez a körülmény magyarázza. A teológiai vitákat, egymással versengő, egymással ellentétes álláspontokat anyanyelven nem vagy csak <13> jelentős torzításokkal lehetett visszaadni. Amilyen világos például Dévai tanítása latin nyelvű *Disputatio*-jában (RMK III. 318), ugyanolyan homályos, nehezen besorolható magyar nyelvű kátéjában. Ozorai Imre esetében pedig, akinek csak magyar nyelvű művét ismerjük, még szélsőségesebb teológiai értékelések és ítéletek fogalmazódnak meg (RMNy 64). Tehát a reformációnak nem maguk a vitái és egymással szembenálló nézetei fogalmazódnak meg pl. magyarul, hanem a vita által felvert hullámok, amelyek még akkor is gyűrűznek, mikor a követ már rég elnyelte a víz.

Valószínűleg ezek a részletmegfigyelések: a nyelvismeretnek, a fordítói kultúrának, a teológiai szaknyelvnek a hiányosságai, az anyanyelvi és területi alapú interkonfesszionális és szuprakonfesszionális szerveződések vezetnek el a magyarországi reformáció történetének legfontosabb és lényegében máig megoldatlan kérdésének megválaszolásáig: miért csatlakozott a 16. században a magyar etnikum döntő többsége a helvét irányzathoz, eltérően más hazai nemzetiségektől és eltérően más közép-európai nemzetektől? Egyelőre olyan válasszal kísérletezem, hogy a magyarok viszonylagos nyelvi elszigeteltségükben saját útjukon jártak. Befolyásolták őket természetesen a svájci és dél-német példák, kimutatható valamelyest a középkori és a humanista örökség hatása is. A helvét teológia diadalmenetének útvonala (a Hódoltságból a Tiszántúlra, majd onnan Erdélybe, legvégül a Nyugat-Dunántúlra és a Felvidékre) egyértelművé teszi azt, hogy a török hódításnak és a végvári küzdelmeknek is szerep jut ebben a történetben, talán még a pusztásodásnak és a mezővárosok gazdasági felértékelődésének is, hiszen Bernd Moeller is hasonló párhuzamosságokat mutatott ki a német reformáció társadalomtörténeti és eszmetörténeti folyamatai között. Mindezek mellett szembeszökő viszont a magyar nyelvű reformáció öntörvényű fejlődése, eredeti teológiai gondolkodása, a hazai református hitvallásokban szövegszerűen megragadható külön anyag (*Sondergut*). Ennek a felekezeti elkülönülésnek a motorja, ennek a teológiai erjedésnek a kovásza volt – amint már ezt régóta tudja a történeti kutatás – a wittenbergi magyar coetus.

Ez a nyelvi alapú előbb teológiai, majd felekezeti differenciálódás a 16. század végére nyilvánvaló etnikai bizalmatlansághoz és ellentétekhez vezetett. A paletta ugyan jóval tarkább volt annál, mint amit a történelemkönyvekben a „lutheránus németek, vendek és tótok, kálvinista magyarok” sablonja állít, hiszen minden etnikum körében jelentős frakciót képviseltek Melanchthon tanítványai, akiket ellenfeleik hol filippistáknak, hol kriptokálvinistáknak csúfoltak, a velük szemben álló szigorú Luther-követők viszont a szent harc érdekében még a flaciánusokkal is hajlandók voltak szövetkezni, pedig ezeket elítélte az általuk propagált Egyességi irat (*Formula Concordiae*). Hasonlóan megosztott volt belül a „helvét” irányzat is. Sólyom Jenő és Botta István mutatták ki, hogy ezekben a hitvitákban egyértelműen etnikai előítéletek is fontos szerephez jutottak, felgyorsítva az anyanyelvi határok mentén való felekezetesedés <14> folyamatát. Ezek az előítéletek – természetesen nem a 19-20. századi mértékben – már a késő-középkorban kimutathatóak, s mihelyt funkcióhoz jutnak, pl. a teológiai ellenfél lejáratásában, hallatják a hangjukat. A felekezeti identitást tudvalevőleg nem a hitvallások, hanem a teológiailag *adiaphoron* elemek teremtik meg, amilyen az anyanyelv is. Így beszéltek Erdélyben kolozsvári és szebeni vallásról, s így lett az egész országban hosszú távra magyar vallás, valamint német és tót vallás.

Egyetlen eseményt emelek ki a felekezetek elkülönülésének folyamatából, mely rávilágít a nyelveknek és a kommunikációs korlátoknak a jelentőségére. 1591-ben Csepregen két napig

vitatkoztak a dunántúli papok, felvidéki idegenlégiósokkal megtámogatva, Nádasdy Ferenc elnöklete alatt az úrvacsora kérdéséről. Az egyháztörténet-írás ettől a csepregi kollokviumtól számítja a lutheri és a kálvini irányzat elválását, az evangélikusok és reformátusok külön-külön való szerveződését a dunántúli egyházkerületben. Első nap latinul vitatkoztak, majd másnap Nádasdy Ferencre tekintettel, aki a latin vitát nem tudta követni, áttértek a magyarra. Azok a szepességi teológusok viszont, akik az előző napi disputációban a lutheránusok fő erőssége voltak, itt csődöt mondtak. Egyedül Severin Sculteti állta közülük a sarat, aki azelőtt évekig tanított a magyar többségű Eperjesen.

2

A felekezethez való erős kötődés a 18. században

A 18. századra magától értetődő lesz sok olyan jelenség, amelyről az előbb azt mondtam, hogy a reformáció korától még idegen volt, vagy akkor még ritkaságnak számított, ilyen az iskolázottak körében az ország nyelveinek ismerete, a Hungarus-tudat és a fordítói kultúra.

A 18. századi polgár már természetességgel küldte fiát magyar szóra Győrbe, Patakra, Pápára, Eperjesre, Enyedre, német szóra Sopronba, Pozsonyba, Lőcsére és szlovák szóra a bányavárosokba. Ez a diákvándorlás akkora méretet öltött, hogy Bél Mátyás egyszer már arra panaszkodott, hogy Győrött már lehetetlen magyarul megtanulni a német és szlovák anyanyelvű kosztosdiákok tömege miatt. A már megszilárdult felekezeti határok miatt semmilyen kockázattal vagy identitásválsággal nem járt, ha evangélikusok Patakon vagy reformátusok Pozsonyban folytattak tanulmányokat, ez soha sem vezetett áttérésekhez. A gyakori iskolaváltásokat a tantervek és tankönyvek hasonlósága vagy azonossága tette lehetővé.

Kiemelem ennek a belföldi peregrinációnak két speciális esetét. A vendek, akik az artikuláris helyek évszázadában kizárólag Surdon és Nemescsón élvezhettek anyanyelvi oktatást és anyanyelvi istentiszteletet, tehát lakóhelyüktől meglehetősen távol, a líceumok közül a pozsonyit látogatták, mert itt alapított számukra ösztöndíjat a vend kurtanemes, Gombocz János. Pozsonyban természetesen szlovák nyelvrokonaikkal is találkoztak, a vend és a szlovák evangélikusság szoros tanulmányi kapcsolata máig tart.

Az ortodox szerb diákok mind a budai Tabánból, mind az Aldunától, pl. Újvidékről néhány évtizeden át az evangélikus iskolákat látogatták, főleg Pozsonyt, de Győrt és Besztercebányát is. <15> Ennek a szimpátiának az oka jól dokumentálhatóan részint a szerb-szlovák nyelvrokonság, részint a katolikus uniótól való meglapozott félelem volt. A bécsi kormányzat végül rendeletileg avatkozott bele ebbe a kivételes felekezeti együttműködésbe és kitiltotta az ortodoxokat a protestáns iskolákból. Ebben a két példában ugyan a szláv nyelvrokonságot hangsúlyoztam, de ugyanúgy említhettem volna, hogy ezek a nagy távolságról érkező diákok a német vagy a magyar szó kedvéért tettek meg ekkora utat.

A külföldi egyetemeken szerveződő diáktársaságok, szemben a wittenbergi magyar bursával, már a Magyarországról érkezett hallgatókat gyűjtötték össze. Természetesen vallási hovatartozásuk keretei között, az egyetemek felekezeti jellege szerint. Amikor egyikük disputált, elbúcsúzott tanulmányi színhelyétől vagy életének más fordulópontjához érkezett, társai alkalmi verseket írtak hozzá, természetesen a klasszikus nyelveken is, de sokszor anyanyelvükön. Szép példái a Hungarusok összetartozás-tudatának ezek a disszertációk vagy más alkalmi nyomtatványok a latin, görög és héber mellett német, magyar és biblikus cseh nyelvű üdvözlő versekkel. Ugyanezt a nemzetiségek fölötti kapcsolatrendszer mutatják be az albumbejegyzések. Ezekbe az emlékkönyvekbe sokszor egyazon napon írta be nevét és magvas gondolatát, jelmondatát, intését a magyar, a német és a szlovák anyanyelvű hazánkfia.

A 18. századra már a fordítói tevékenység is általánossá válik. Az is különbséget jelent a reformáció korához képest, hogy a forrásnyelv elsősorban már nem a latin, hanem valamely kortárs népnyelv, főleg a német. A pozsonyi fordítói műhelyben Bél Mátyás németből fordította a szlovákok által használt biblikus cseh nyelvre (bibliscsina) Johann Arndt egyik művét és németből magyarra Arndt másik művét. Ugyanitt kollégája, Miletz Illés szintén párhuzamosan jelentette meg németből készült cseh és magyar fordításait. A dunántúli fordítói műhelyben Bárány György, Sartoris János és Vázsonyi Márton német szövegeket ültettek át magyarra. Kivételesen a magyar is forrásnyelvvé válhatott: a vend Temlin Ferenc Torkos András győri kátéja alapján adta ki 1714-ben a *Mali katechismus*-t.

A 18. századra a nyelvhatárok átjárhatókká váltak, az ország nyelvei sokkal inkább szolgálták az összekapcsolást, mint az elválasztást, sokkal inkább az eszmék kölcsönös cseréjét, mint a másik csoporttól való elszigetelődést. Ezzel a folyamattal párhuzamosan gyengült az etnikai és megerősödött a felekezeti identitás. Mint az imént mondtam, az iskolarendszerek közötti átjárhatóságnak is előfeltétele volt a saját egyházhoz való szilárd kötődés.

Ezek a lehetőségek és kompetenciák különösen felértékelődtek a töröktől felszabadított terület újratelepítésekor, amikor a nyelvek és vallások rendkívüli változatosságban, egymáshoz hihetetlen földrajzi közelségbe kerültek, és még ekkor is folyamatos mozgásban voltak, újabb és újabb kombinációkban jelentek meg ugyanazon falu területén. Egyazon lelkész akár három nyelven is prédikált maroknyi hívének, akik ahányan voltak, annyi felől érkeztek, annyi kegyességi, liturgiai tradíciót hoztak magukkal. Szigorúan tisztelni kellett azonban a felekezeti határokat, ezek megsértése, átlépése súlyos retorziókkal járt, veszélyeztette a közösség létét. Ezért is <16> igyekeztek a betelepítők lehetőség szerint egyvallású falvakat létrehozni, akár a nyelvi homogenitás feladása árán is.

Megvizsgáltam egyszer a *mi* és az *ők* személyes névmások használatát a pozsonyi rektor, majd lelkész, Friedrich Wilhelm Beer leveleiben. Beer többek között arról híres, hogy pozsonyi német léteire ő vezette be a magyar nyelv rendszeres oktatását a pozsonyi líceumban, megelőzve ezzel Sopront és az ottani Magyar Társaság tevékenységét is. Beernél a *mi* és az *ők* között nem nyelvi, de nem is országhatárok húzódnak, hanem vallási mezsgyék. A *mi* halmazába többnyire a bármilyen nációjú evangélikusok tartoznak, a külföldiek is, míg az *ők* névmással Beer főleg a katolikusokat és a reformátusokat illeti, mindegy, hogy magyarországiak, magyarok vagy egyéb nemzetiségűek. Az *ők* lehet időnként az egyházon belüli rivális teológiai irányzat is, a határvonal itt is egyértelműen vallási és nem az anyanyelvi kultúrából fakad. Ezeket az evangélikus *őket* Beer nagyvonalúan egy kalap alá veszi a másvallású *ők*-kel: *unsere Papisten* („a mi pópistáink”) – fakad ki elkeseredetten. Ha úgy tetszik, ez utóbbi kifejezés egyszerre tartozik a *mi* és az *ők* halmazába, de fontos leszögezni, hogy mindkettőbe vallási, nem pedig nemzetiségi alapon.

A hangsúlyok fokozatos eltolódása a 17. században

Az identitásátrendeződés időben első jelét talán az erdélyi szászoknál találjuk. A 17. század elejéig semmi problémát nem jelentett számukra, hogy magyar jobbágyfalvaik, pl. a barcasági tíz falu rendre református prédikátorokat hoztattak, többnyire az enyedi kollégiumból hívták meg őket. Ekkoriban még maguk a szászok sem voltak olyan vonalas Luther-követők, mint később, arról, amit ekkori egyházi rendtartásaik a harang, az orgona, a képek, a kovászos és kovásztalan kenyér használatáról, a gyóntatásról, a liturgiáról, az éneklésről mondanak, leginkább a „kriptokálvinista” jelző juthat az eszünkbe. De őket is elkapta a konfesszionalizáció, a felekezetszerveződés nagy európai trendje, megpróbálták igazodni a

németországi központok teológiai irányelveihez, melyeket ekkorra már egyöntetűen a Konkordia Könyv határozott meg. A konfesszionalizáció elve pedig azt követelte meg, hogy pl. Brassó város territóriumra vallásilag lehetőleg homogén legyen. Mivel saját szász papjaik nyelvi nehézségek miatt nem boldogultak a barcasági csángókkal, Nyitra vármegyéből hozattak számukra magyarul is beszélő szlovák lutheránus prédikátorokat a református lelkészek helyére. Egy nemzedék alatt sikerült is békés eszközökkel áttéríteniük a barcasági magyarságot. Az anyanyelv meghatározó, orientáló szempontja helyére fokozatosan a felekezeti hovatartozás vezérlő elve lépett

Ahogy az első pontban kifejtettem, a 17. századra Magyarországon kialakult egy közös protestáns, vagy ha úgy tetszik, közös magyar énekkincs, közös magyar nyelvű kegyességi irodalom, itt-ott még léteztek közös protestáns szervezeti keretek, itt-ott mutatkoztak irénikus felekezetegyesítő törekvések, mint a Felső-Dunamelléken Pécseli Király Imrénél vagy Kassán <17> Alvinci Péternél. Az unió szó valóban anakronisztikus volna ezekre a próbálkozásokra, de az irénizmus vállalható kifejezés.

A 17. század a bártfai és lőcsei közös protestáns énekeskönyvek kiadásának a fénykora, de ugyanezekben a nyomdákban egyéb irodalom is megjelent, amit a mai bibliográfusok a „protestáns” minősítéssel illetnek, mert tudatosan szólított meg több felekezetet. Szenci Molnár Albert zsoltárai is ezen a kategórián belül maradtak. Hiába voltak kifejezetten genfi gyökerűek, hiába igyekeztek a puritánok ezek segítségével visszaszorítani a közös protestáns graduális éneklést és gyülekezeti énekeket, Szenci zsoltárai is utat találtak az evangélikus gyülekezetekbe. Még azokból az énekeskönyvekből sem hiányozhattak, melyeket kizárólag evangélikus használatra állítottak össze és adtak ki, mint pl. az Új zengedező mennyei kar (ÚZMK) 1743-ban.

A bártfai-lőcsei énekeskönyvek feltűnően mellőzik azokat a főleg úrvacsorai énekeket, melyet kizárólagosan egyetlen felekezet vallhat magáénak. A század közepe táján azonban elindul egy változás ebben a protestáns énekeskönyv-családban. A megjelent kiadások A és B variánsra csoportosíthatók, az „A” a nagyméretű, konzervatív, statikus, változatlan (RMNy 2532/2), a „B” a zsebbe való, dinamikus, rugalmasan bővülő. Ezek a bővületek viszont egyértelműen evangélikus jellegűek. Egyik fél sem rúgja föl a közmegegyezést, de a közös protestáns házon belül egyre gazdagabb tartalmat kínál az evangélikus sarok. A különbözőségnek ebben a tapintatos artikulálódásában az első állomás az 1629-es bártfai kiadás, valószínűleg Madarász Márton eperjesi magyar evangélikus prédikátor szerkesztése (RMNy 1438). Ez ugyanis hét németből újonnan fordított evangélikus éneket is tartalmaz. Gálszécsi István énekeskönyve óta nem volt hasonlóra példa!

A közös protestáns énekeskönyveknek a korszaka, ha nem is zárul le teljesen, de alapvető fordulathoz ér az 1690-es években, amikor megjelenik az Ács Mihály nemescsói lelkész és győri kollégái által szerkesztett Zöngedező mennyei kar (ZMK) mintegy a közös énekeskönyv evangélikus kiegészítéseként, új részeként, többnyire németből és csehől fordított énekekkel. Új énekeskönyvcsalád születik ezzel a kiadvánnyal, a nem kevésbé ágas-bogas családfájú ZMK-ÚZMK csoport, mely meghatározza a 18. századot. A magyar evangélikusoknál a fordítások le fogják váltani a hagyományos hazai énekkincset, az evangélikus korálok a régi magyar istenes énekeket.

Ezzel már össze is tudjuk szedni ennek a vadonatúj fordítói aktivitásnak a gócait, műhelyeit: Eperjes, Győr és Kőszeg-Nemescsó. Mindhárom helyen kétnyelvű, német-magyar gyülekezetet találunk. A fordítói tevékenység kialakulásához kevés tehát a külföldi tanulmányút, kevés a család kétnyelvűsége, kevés nemzetiségek egymás mellett élése, amit például Sopron vagy Pozsony környékén látni, mindennapos szervezett együttműködésre van hozzá szükség.

Hubert Gabriella azzal magyarázza a ZMK-ra mutató igényt és a kiadvány óriási sikerét, hogy a 17. század végén az evangélikusok az üldöztetések során sokhelyütt elveszítették templomukat, prédikátorukat, ezért az nyilvános istentiszteletet házi áhítatokkal voltak kénytelenek helyettesíteni. Ehhez nyújtott számukra segítséget a ZMK-ba foglalt új énekanyag. Az identitások átrendeződésének vizsgálata során eljutottunk tehát az ún. gyászévtizedig és gályarabperig.

<18> Az a meggyőződésem, hogy a protestáns gályarabok története máig meghatározó módon befolyásolta egyháztörténetünket. Nemcsak a magyar református és evangélikus egyháztörténet-írás születik meg ekkor (párhuzamosan a hazai irodalomtörténet-írással), hanem a református és evangélikus identitás is. „A mártírok vére magvetés.” Tertullianus mondata nemcsak az ógyházra, hanem az újkori egyházra is igaz. Az anyanyelvi és felekezeti identitások közötti hangsúlyeltolódást is valamilyen mértékben összekapcsolhatjuk szerintem a gyászévtized krízisével és traumájával.

Természetesen nem vonom vissza azt, amit az imént a több évtizeden, több emberöltőn át húzódozó fokozatos átmenetről mondtam. Ehhez képest a pozsonyi beidézésről a gályarabok kiszabadításáig eltelt két év röpké idő. A hazai protestantizmus ellen intézett totális támadás mégis olyan erővel rendezte át a hagyományokat, az öröklött beidézéseket, olyan erővel avatkozott bele emberi sorsokba, családok életébe, hogy ezzel véglegessé, visszafordíthatatlanná tette régóta érlelődő változások eredményét.

A 17. század első felében a magyarországi protestáns felekezetek politikai okokból is egymásra voltak utalva, elsősorban egymásra számíthattak. Ez volt a tanulsága a Bocskai-, Bethlen-, Rákóczi-féle szabadságharcoknak. A hazai protestánsok baj esetén mindig Erdély felé tekintettek, politikai terveiket egy Sopron-Eperjes-Gyulafehérvár tengely mentén szövögették, ahogy azt Wittnyédi István tette. Külföldi kapcsolataik is voltak persze mind a diplomáciában, mind a tudományokban, hiszen a 17. század az egyetemjárás nagy hullámhegyét mutatja. A meghatározó tájékozódás azonban a közvetlen szomszéd és sorstárs felé fordult. Ez a körülmény volt a háttere, az alapja a fent felsorolt közös protestáns kiadványok létrejöttének és közös protestáns szervezetek fenntartásának.

A gályarabper két fontos tanulsággal járt. Az egyik: idehaza, a honfitársak, a közös anyanyelvet beszélők körében nincs elegendő segítség. Erdélyre már nem lehet számítani, az abszolutizmussal szemben már az egész nemzet közös fellépése is kevés. A másik: a pozsonyi per utáni emigráció és a gályarabok megmentésére indított propaganda felfigyelt a külföldi testvéregyházak támogatására és erejére. A gályarabper hihetetlen érdeklődést és sajtóvisszhangot váltott ki külföldön, az emigráns Klesch-testvérpár, György és Dániel egyedül több mint 900 röpiratot jelentetett meg több nyelven. Hasonló hatást váltott ki pár évvel később a gályákról megszabadított túlélők európai diadalmenete.

A magyarországi evangélikusok ezután a német (és kisebb részt svéd) testvéreikkel fűzték szorosabbra kapcsolataikat, míg a reformátusok Svájcban, Hollandiában és a brit szigeteken alakítottak ki intézményes együttműködést. Természetes, hogy eközben a másik oldalon lazult a hagyományos magyar protestáns összetartozás. Ezt az orientációváltást hosszú távon stabilizálta több száz emigráns pap és tanár integrációja a külföldi egyházakba és egyetemekre. Az emigránsok második-harmadik generációja is számon tartotta magyarországi gyökereit, <19> ezért ösztöndíjakkal támogatta a peregrinusokat, gyűjtéseket szervezett hazai templomépítésekre, könyvkiadásra.

A reformációban és az ellenreformációban a német birodalom és Európa felekezetekre szakadt. A 30-éves háború még inkább megszilárdította, rögzítette ezeket a vallási, politikai és kulturális táborokat. Magyarországon kis késéssel zajlott le hasonló folyamat, mely a gályarabperben csúcspontot ért el. A konfesszionalizáció, a felekezetszerveződés elve mint

modernizációs trend szétszakította az archaikus területi, etnikai, nyelvi egységeket a régi helyett új identitást kínálva.

4

Haza és haladás

Kínálkoznék még egy negyedik tézis is a 19. századról, nevezetesen hogy ekkor az inga újra visszafelé lendült és a racionalizmusnak, valamint a nemzetiségi és nemzettudatra való ébredésnek, a latin nyelv visszaszorulásának köszönhetően újra az anyanyelvi identitásra helyeződött a hangsúly, ennek ismeretét azonban evidenciának tekintem, ezért előadásomban nem térek rá ki. A felvilágosodás eszméi, mint tudjuk, a felekezeti korlátokat és a vallási előítéleteket bontják le, a polgárosodás pedig felértékeli az anyanyelviséget, az egyazon jogokban és kultúrában osztozó közösségét, a nemzetet.